

Г. Ю. Івакін †, Д. В. Бібіков,
В. Г. Івакін, В. І. Баранов *

ЗНАХІДКИ ПЛОМБ ДРОГИЧИНСЬКОГО ТИПУ З КИЄВА



У статті публікуються нові сфрагістичні матеріали з давньоруського Києва та його округи, а саме — товарні пломби т. зв. «дрогичинського типу», які були виявлені під час науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України протягом 2016—2017 рр. Крім того, наводиться стислий огляд історіографії проблеми. Знахідки пломб з останніх років досліджень розглядаються у контексті сучасної сфрагістичної науки, класифіковані зображення на пломбах, робляться спроби їх персональної атрибуції.

Ключові слова: Давня Русь, Київ, сфрагістика, товарні пломби, атрибуція.

Історія вивчення проблеми

Давня Русь була однією з найбільших держав середньовічної Європи. Давньоруські міста функціонували на величезній площі — від Західного Бугу до Волги та від Балтійського моря до Чорного. Серед них справжньою перлиною був Стародавній Київ, помітно виділяючись серед інших як завдяки своїм розмірам, так і своєю економічною та політичною роллю

в давньоруському суспільстві. Археологічне вивчення Києва триває вже понад дві сотні років та активно продовжується і сьогодні. Зараз найбільш актуальним завданням, що постає перед українською археологічною наукою, є підготовка та поступове введення до наукового обігу окремих категорій археологічних матеріалів — як таких, що були виявлені раніше, так і тих, що походять з «найсвіжіших» польових досліджень.

Свинцеві пломби т. зв. «дрогичинського типу» є найменш вивченою категорією сфрагістичних старожитностей Давньої Русі. На сьогодні відсутній новий загальний каталог цих пам'яток, більшість з яких не введена до наукового обігу. Не відома й бодай приблизна кількість пломб, що зберігаються в розрізних колекціях: частково музейних, а переважно — у приватних. Серед дослідників відсутня єдина думка стосовно персональної атрибуції їх конкретних типів. Публікація каталогу пломб з території давньоруського Києва та його найближчої округи — справа майбутнього і, безперечно, його не можливо втиснути в межі однієї статті. Представлена робота має на меті менш амбітне, але від того — не менш важливе, завдання. За останні роки науково-рятивними дослідженнями Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України було виявлено цілу низку сфрагістичних старожитностей, значний відсоток з яких становлять саме пломби т. зв. «дрогичинського типу». Введення цих знахідок до наукового обігу та їх попередній аналіз і є головною метою нашої статті.

Пломбами «дрогичинського типу» прийнято називати булли, розмір яких загалом значно менший, ніж звичайних давньоруських печаток (Белецкий 2001, с. 71). Вважається, що діаметр печаток зазвичай становить приблизно 20 мм,

* ІВАКІН Гліб Юрійович † — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov@bigmir.net

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, завідувача відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

БАРАНОВ В'ячеслав Ігоревич — науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

у той час як діаметр пломб — 10—12 мм (Янин 1970, с. 132). Однак розмір пломб та печаток є не настільки однозначною ознакою, як здається на перший погляд. Багато пломб відтиснуто на заготовках, що значно перевищували розміри діаметру матриці пломбарія, і таким чином їх розміри наближувалися до розмірів печаток. Разом з тим, відомі печатки дуже маленьких розмірів (Белецкий 2001, с. 71). С. В. Белецький запропонував інші критерії відокремлення пломб від печаток: за діаметром матриці буллатірія (у пломб він менший за 10 мм, а у печаток перевищує 15 мм) та вагою заготовки, яка для печаток перевищує 8,0 г, а для пломб менша, ніж 3,0—4,0 г (Белецкий 2001, с. 71).

Однак і ці критерії не є однозначними. Так, в колекції пломб з Білоозера у 25 % знахідок діаметр матриці дорівнював 15—16 мм, а вага найбільших пломб коливалася в межах від 5,5 до 7,1 г; при цьому дві найменші печатки мали вагу 4,1 та 6,2 г (Захаров 2005, с. 23).

Більшість заготовок для пломб виготовлялася шляхом відливання у двосторонніх формах зі вставним стрижнем для формування каналу для шнурка, але відомі пломби, виготовлені зі складеної навпіл пластини (Захаров 2005, с. 22). Процес пломбування, на думку С. Д. Захарова, виконувався тими ж особами, що й скріпляли печатками документи, на що вказує знахідка заготовки для печатки, на якій була відтиснута пломба (Захаров 2005, с. 22).

Уперше пломби т. зв. «дрогичинського типу» було виявлено 1864 р. у м. Дрогичин (зараз Підляське воєводство, Польща). У давньоруський час Дрогичин (Дорогичин) був центром прикордонного удільного князівства на Західному Бугу (уперше згадується літописом під 1142 р.). Місто було розташоване на важливій торговельній магістралі Дніпро—Прип'ять—Західний Буг—Вісла—Балтійське море, яка у XI—XIII ст. з'єднувала Русь з Польщею, прибалтійськими племенами, Чехією, Німеччиною та країнами Західної Європи (Перхавко 2018, с. 236). Майже від самого моменту виявлення, пломби стали предметом жвавої дискусії щодо їх походження, атрибуції та використання (Тышкевич 1865, с. 115—122; Котляревский 1865, с. 242—248; Авенариус 1890, с. 13—18; Лепардов 1890; Лучицкий 1892, с. 73—104). Київський дослідник К. В. Болсуновський першим здійснив найбільш повний огляд літератури за темою, ввів до наукового обігу чимало самих пломб і склав каталог, котрим активно користуються фахівці й сьогодні (Болсунов-

ський 1894). У 1930—1950-х рр. цю категорію старожитностей вивчали М. П. Ліхачов (1930), О. В. Орешніков (1930) та Б. О. Рибаків, який пояснював їх масові знахідки у Дрогичині торгівлею Русі по Західному Бугу (Рыбаков 1940, с. 244—245; 1948, с. 470). Польські дослідники Т. Левицький та К. Мусянович висловили думку, що пломби привішувались до т. зв. хутряних грошей (Lewicki 1956, s. 289—297; Musianowicz 1957, s. 285—298). О. Л. Монгайт першим з радянських спеціалістів впевнено пов'язав знахідки пломб дрогичинського типу з процесом опечатування шкурки білки, описаним у праці арабського мандрівника XII ст. Абу Хамід аль-Гарнаті (Монгайт 1955, с. 59—62; 1959, с. 169—179). Б. О. Рибаків, трактуючи пломби як атрибут експортних товарів, знахідки їх у Києві пояснював «прикордонним» значенням міста як останнього значного пункту на шляху товарів на південь (Рыбаков 1940, с. 245). Спеціально дрогичинські пломби, переважно новгородського походження, вивчав Б. Д. Єршевський, який присвятив їм свою кандидатську дисертацію та серію статей (Єршевский 1985, с. 36—57).

Значну увагу проблемі вивчення пломб дрогичинського типу присвятив відомий російський дослідник середньовічної руської торгівлі В. Б. Перхавко (1994, с. 241; 2018, с. 224—235). Грунтуючись на повідомленнях аль-Гарнаті, дослідник вважав, що пломбами скріплялися виключно зіпсовані шкурки. На його думку, виконуючи функцію грошей, вони, вочевидь, перебували в обігу лише у князівстві, на території якого були опечатані, й не використовувались для розрахунків з іноземними купцями. З цим пов'язані більш численні знахідки товарних пломб саме на Півночі Русі. Разом з хутром вони потрапляли на південно-руські землі, «куди найбільш цінні породи завозилися купцями з півночі» (Перхавко 1994, с. 241), Загалом на південно- та західно-руські землі (окрім самого Дрогичина), за підрахунками дослідника, припадає лише 3,0 % знахідок товарних пломб (Там само, с. 220).

Також важливі розробки з теми опублікували А. А. Молчанов (1985, с. 66—83) та С. В. Белецький (1999, с. 288—330; 2001, с. 71—74; 2003). На думку С. В. Белецького, частина пломб використовувалася під час товарно-грошових операцій — скріпляла тюки з товарами або затверджувала «міхові гроші», але також окремі пломби приєднувалися й до документів (Белецкий 2001, с. 74; Белецкий, Веретюшкин, Горлов 2017б, с. 147). За припу-

щенням П. М. Петрова, основною функцією plomb «дрогичинського типу» було засвідчення митних платежів, але також вони могли використовуватися як хутряні гроші, клейма виробника чи володаря товарів, чи як печатки (Петров 1997, с. 53).

Останнім часом інтерес до давньоруських plomb «дрогичинського типу» значно зріс. Р. Лівох вивчив plombи, знайдені в Дрогичині, що зараз зберігаються в Краківському археологічному музеї (Liwoch 2013, s. 105—113; 2015, s. 237—239). На думку дослідника, plombи використовувалися, насамперед, для таврування товарів — як знаки їх виробників або власників (Liwoch 2015, s. 238). Л. Павлата ввів до наукового обліку plombи з колекції Підляшського музею (м. Білосток) та Регіонального музею (м. Дрогичин) (Pawlata 2010, s. 151—184). На його думку, ці артефакти використовувалися у другій половині XI — першій половині XIII ст. для опломбування товарів, а наявність на plombах літер латинського алфавіту свідчила про участь у цьому процесі купців із заходу (Pawlata 2010, s. 172). Нещодавно дослідник видав ще одну працю, присвячену plombам «дрогичинського типу», де спробував розглянути феномен давньоруських plomb у цілому (Pawlata 2016, s. 71—126). Інша група польських дослідників у межах проекту «Сфінкс польської сігілографії» теж звернулася до plomb, що було знайдено в Червонських градах (Wołoszyn et al. 2015, s. 124—128, п. 1; Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016, s. 257—273). На їх думку, plombи «дрогичинського типу» скріпляли т. зв. міхові гроші. Вони з'являються наприкінці XI ст., коли фактично витісняють більш ранні дерев'яні plombи (Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016, s. 266—269). Слід зазначити, що дослідники вперше зробили сучасні металографічні аналізи plomb: їх хімічного складу та макроструктури (Там само, s. 261—262).

Активне використання металодетекторів під час археологічних досліджень значно розширило джерелознавчу базу сфрагістичних пам'яток давньоруського часу. Так у науковій обіг були введені plombи з давньоруського Чернігова (Коваленко, Молчанов 1993, с. 208—214, рис. 1: 10—11; 2: 11—16), Дубна (Петров, Пантелеєва 2014), Смоленська (Галанов 2015, с. 355—359; Олейников, Гайдуков 2017, с. 137—148), Білоозера (Захаров 2005, с. 20—63; Малоземов 2014, с. 243—246), Старої Ладоги (Кирпичников, Белецкий 1994, с. 132—133; 2009, с. 36—47; Белецкий 2018а, с. 105—132), Старої

Рязані та Ростиславля Рязанського (Милованов 2010, с. 9), Курська (Белецкий, Веретюшкин, Горлов 2017а, с. 347—360, 146—159), Городця на Волзі (Петров 1997, с. 59—67), Москви (Зайцев 2004, с. 350—352).

Останнім часом регулярно вводяться у науковий обіг plombи «дрогичинського типу», що походять з приватних колекцій. Так, завдяки білоруському досліднику Д. В. Гулецькому, публікуються plombи з території Полоцького (Гулецкий, Дорошкевич 2018, с. 125—181), Чернігівського та Смоленського князівств (Тигунцев, Гулецкий 2017, с. 104—142). Автор вважає, що право випуску plomb «дрогичинського типу» належало суверенам, незалежним володарям давньоруських земель і було пов'язано з обігом «міхових грошей». Засновником цієї традиції, на думку дослідників, був Ярослав Мудрий, і їх використання тривало до XV ст. (Гулецкий 2018, с. 116—119; Гулецкий, Ярошевский 2018, с. 88—89, 116—121). О. А. Алфьоров почав вводити до наукового обігу приватну колекцію Олексія Шереметьєва (Алфьоров 2011, с. 214—220). Необхідно зазначити, що цей дослідник, на відміну від переважної більшості своїх колег, поставив під сумнів використання свинцевих plomb «дрогичинського типу» як міхових грошей. На його думку, plombи слід розділити на декілька груп, пов'язаних як з княжим управлінським апаратом, зокрема й з митним, так і безпосередньо з власниками товарів (Там само, с. 193—194).

Необхідно зазначити, що незважаючи на великий обсяг опублікованих plomb, всі вони переважно походять з приватних колекцій, і, відповідно, не мають надійного контексту, що суттєво обмежує їх інформативність; проте необхідність публікації таких матеріалів не викликає сумнівів (Белецкий 2018б, с. 331).

Plombам Київського князівства присвячена нещодавня робота В. О. Анохіна (2012), проте вона повністю ґрунтується лише на матеріалах приватної колекції В. В. Нечитайла, джерела якої сумнівні та ненадійні (передусім щодо походження знахідки). Атрибуції багатьох plomb (насамперед, X — першої половини XI ст.) настільки гіпотетичні й недостатньо аргументовані, що С. В. Белецький запропонував взагалі не приймати до уваги «сміливі історичні висновки, принаймні до тих пір, поки не будуть оприлюднені обґрунтування цих висновків» (Белецкий 2018б, с. 311).

Таким чином, останнім часом plombи «дрогичинського типу» активно вводяться до наукового обігу, з'являються нові спроби їх ана-



Рис. 1. Схема розташування досліджуваних ділянок на мапі м. Києва
 Fig. 1. Scheme of location of the studied sites on the map of Kyiv

лізу. Але поза увагою науковців залишаються знахідки, що походять з території столиці давньоруської держави Києва та його найближчих околиць. Дослідники приділяли головну увагу більш репрезентативному й численному різновиду сфрагістичних матеріалів — актовим печаткам, які, зі зрозумілих причин, надавали більше хронологічної та історичної інформації (Ивакин 1981). Самі пломби мали значно менший розмір за печатки й переважно малоінформативні зображення, які погано збереглися і, відповідно, не завжди чітко «прочитувалися». Загальна їх кількість на території Давньоруської держави точно невідома, але нараховує десятки тисяч екземплярів.

Переважає більшість свинцевих пломб позбавлена точних характеристик обставин їх знахідки (локалізація, культурний шар, супроводжуючі знахідки тощо), які можуть надати цінну історико-культурну інформацію. Саме тому, звертають на себе увагу нові знахідки таких пломб з останніх за часом археологічних досліджень міста. Протягом 2016—2017 рр. розкопками Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України на території сучасного Києва виявлено одну актову печатку, а також 28 пломб та заготовок під них — це більше, ніж за всі попередні роки досліджень міста (рис. 1). Крім того, в результаті робіт Центру археології Києва на Поштовій

площі на Подолі виявлено понад десяток печаток та пломб, але вони ще не опрацьовані.

Топографія та археологічний контекст знахідок

Більшість свинцевих пломб та заготовок виявлена під час науково-рятивних розкопок 2016 р. на вул. Кирилівська, 37 у Подільському р-ні Києва (рис. 1: I). Ділянка розкопу розташовувалася біля підніжжя гори Юрковиці в районі брами північних укріплень (літописного «столпія») середньовічного Подолу. Там розпочинався традиційний шлях на Дорогожичі з Кирилівським монастирем, де той розгалужувався на два стратегічні напрямки: на захід, на Білгород і вздовж Дніпра до Вишгорода та переправи на Чернігів. Більше половини пломб і заготовок під них (12 екз.) виявлено у перевідкладеному стані в культурних шарах XVII—XIX ст. Шість зразків походять з шару 3 (XII—XIII ст.). Однотипні пломби часом опинялися в різних культурно-хронологічних горизонтах. На шар 4 (XI ст.) припадає лише одна заготовка. Незвично велику кількість знахідок пломб і заготовок можна пояснити функціонуванням тут митниці давньоруського часу. В розкопі на кількох горизонтах чітко зафіксовано ознаки давнього шляху на Дорогожичі (Івакін та ін. 2017, с. 133—138). На це також вказує низка знахідок предметів імпорту (сердолікові намистини, візантійські амфори, фоліс імператора Василя II Болгаробійці (976—1025 рр.).

У 2016—2017 рр. тривали дослідження поселення останньої чверті XI—XII ст. на вул. Метрологічній в історичній місцевості Феофанія на півдні сучасного Києва (рис. 1: II). Поруч розташоване відкрите кілька десятиліть тому городище цього ж часу (рис. 1: 10). Певні категорії археологічних знахідок вказують на досить високий соціальний статус мешканців городища та їхню належність до давньоруської феодальної верхівки. Досліджений комплекс досить впевнено можна інтерпретувати як резиденцію представника великокнязівської адміністрації в цьому стратегічно важливому районі, який очолював форпост, що контролював підхід до Києва з південного заходу — давній шлях на Василів на Стугні і далі на Юр'їв (сучасне м. Біла Церква) на Росі. З певною обережністю цей комплекс поселень можна пов'язати із літописним Звенигородом Київським («єсть город мал у Києва яко десяти вьрсти вьдале»), де відбулося відоме осліплення князя Василька за наказом великого кня-

зя київського Святополка Ізяславича у 1097 р. (Івакін та ін. 2017, с. 140—143). Тут виявлено одну пломбу та одну заготовку в житловій споруді кінця XI — початку XII ст. Ще дві пломби походять із культурного шару поселення, що стратиграфічно не розділяється та широко датується кінцем XI — першою половиною XIII ст. Факт виявлення заготовки опосередковано підтверджує висновки про безпосередні зв'язки поселення з великокнязівською адміністрацією.

У 2017 р. здійснено масштабні розвідувальні роботи на частині великого середньовічного поселення (X—XIII ст.) в іншій історичній місцевості Києва — Китаєві (рис. 1: III). Вони проводились у зв'язку з підготовкою історико-містобудівної документації на пам'ятку, коли постало питання про встановлення чітких меж Китаївського археологічного комплексу. Городище Китаїв розміщене на високому останці на 12 км південніше Старокиївської гори, над правобережною заплавою Дніпра, де проходив стародавній шлях від Києва на південь вздовж Дніпра (на Треполь, Вітичів, Чучин, Заруб, Канів) (рис. 1: 8). Трохи на захід розташований вище згаданий комплекс поселень у Феофанії (літописний Звенигород). Вони поєднувалися зручним шляхом. Городище являло собою один із важливих оборонних пунктів, що захищали підступи до столиці Русі. Його планування через наявність численних ярів, ровів та валів досить незвичне, тому пам'ятку і віднесено до т. зв. складних городищ. До складу Китаївського комплексу на горі також належать три групи курганних могильників і печерний лабіринт. А біля її підніжжя, на протилежному лівому березі струмка, що тече до Дніпра, розташовані посад та селище (Мовчан 1993, с. 137). У культурному шарі посаду виявлено актову печать та дві пломби дрогичинського типу.

Типологія символів на пломбах

Детальний опис усіх знахідок поданий у каталозі (див. додаток). Використовуючи типологічні схеми В. Б. Перхавко (1994, с. 226) та С. В. Белецького (2003, с. 264), виділено основні категорії сюжетів і символів, які було виявлено на цих пломбах:

1. чотириконечний хрест;
2. шестиконечний розквітлий хрест;
3. князівський знак;
4. погрудне зображення святого або князя;
5. зображення голови;
6. кириличні літери.

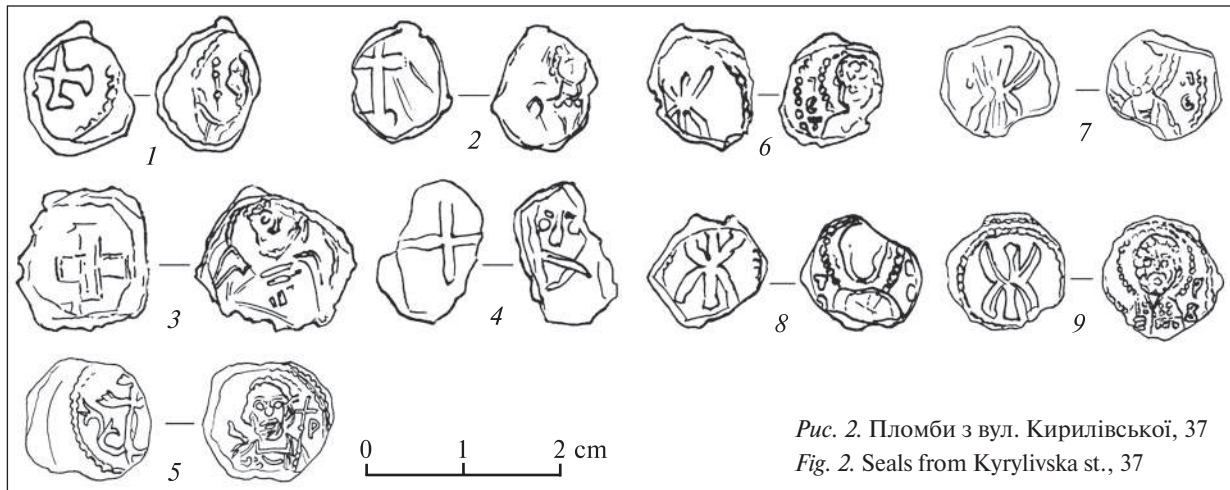


Рис. 2. Пломби з вул. Кирилівської, 37
 Fig. 2. Seals from Kyrylivska st., 37

Поза сумнівом, сфрагістичні пам'ятки мали засвідчувати повноваження конкретної особи через набір зрозумілих сучасникам символів.

Хрест В. О. Анохін трактує як символ приналежності до церкви (Анохін 2012, с. 25). Проте новгородські печаті післямонгольського часу, що містять зображення хреста, належали представникам різних соціальних груп. На думку С. В. Белецького, в цей час він символізував владні повноваження, що не потребували у прийнятті рішень додаткової консультації з вищими органами (Белецкий 2003, с. 262). В. Л. Янін та П. Г. Гайдуков пов'язували зображення хреста зі світською владою і вважали його тотожним формулі на висячих печатках: «Господи, помози рабу своєму (имя рек)» (Янин, Гайдуков 1998, с. 59). У нашому випадку хрест на пломбах може символізувати неподільність влади і вказувати на їх належність великому князю Київському.

На сьогодні вважають придатними для атрибуції тільки відтиски зі знаками Рюриковичів і упевнено визначають серед них лише пломби Мстислава Великого (1076—1132 рр.) та деяких його нащадків (Перхавко 1994, с. 234, 328). С. В. Білецький цей перелік починає з батька Мстислава — Володимира Мономаха (1999, с. 327—328).

Зображення святого на актових печатях символізувало хрестильне ім'я особи, котра мала стосунок до документа. Це, свого часу, переконливо довів ще М. П. Ліхачов. Відповідно, зображення святих з обох боків означало ім'я та по-батькові цієї особи. Подібним чином слід трактувати аналогічні зображення на товарних пломбах. Лише в деяких випадках зображення святого могло означати відповідний храм або монастир. Крім того, в рідкісних ви-

падках зображували не святого покровителя, а самого князя-власника пломби.

Стосовно значення одиничних кирилических літер у давньоруській сфрагістиці єдиної точки зору нема. Характерно, що вони зображенні майже завжди на пломбах. За Б. Д. Єршевським, літери могли означати певну одиницю ваги або об'єму товару (Єршевский 1985, с. 56—57). Також вони могли символізувати одиницю виміру часу, бути скороченням від імені князя тощо.

Лицьовою стороною печаток або пломб, за С. В. Белецьким, слід вважати ту, на якій зображено символи владних повноважень їх власника (емблема, хрест, «розетка» тощо), за зворотню — ту, що містить інформацію про самого власника (Белецкий 1999, с. 265). Зрозуміло, що за відсутності вказаних геральдичних знаків, поділ пломби на аверс і реверс досить умовний. На жаль, зображення на деяких пломбах лише частково потрапили на відтиск або не читаються. Достовірно можемо виділити такі поєднання зображень:

- а) хрест + святий;
- б) хрест + голова;
- в) розквітлий хрест + святий;
- г) тамга + святий;
- д) тамга + літери;
- е) святий + святий;
- є) голова + літера;
- ж) літера + літера.

Таким чином, у київських знахідках представлена більшість комбінацій зображень, нині відомих на давньоруських пломбах (Белецкий 1999, с. 265).

Пломби із зображенням хреста та архангела Михаїла. Однотипними є три пломби із зображенням хреста на підніжжі з однієї сторони та архангела Михаїла — з іншої. Дві з них зна-

йдено на вул. Кирилівській 1 і 2 (рис. 2: 1—2), а найкраще зберігся екземпляр з Китаївського комплексу (№ 27) (рис. 4: 4). Найбільш імовірно буде співвідносити ці пломби з одним із онуків Ярослава Мудрого — Олегом-Михайлом Святославичем або Святополком-Михайлом Ізяславичем. Перший із них княжив у Володимирі-Волинському (1073—1078 рр.), Тмутаракані (з 1083 р.), Чернігові (1094, 1097 рр.) та Новгород-Сіверському (1097—1115 рр.), до того ж, на відомих нині його печатях архангел зображувався на повний зріст (Янин 1970, с. 251, табл. 3, № 29). Тож, пломби слід атрибуувати як належні Святополку Ізяславичу, котрий протягом двадцяти років (1093—1113 рр.) займав великокнязівський стіл.

Гіпотетично, цьому ж князеві могла належати знайдена на тому ж розкопі пломба іншого типу: з простим рівнобічним хрестом та зображенням архангела (?) (№ 3) (рис. 2: 3).

На пломбі 4 поєднано зображення рівнобічного хреста та голови чоловіка з вусами й короткою бородою (рис. 2: 4). З огляду на відсутність німба, є всі підстави вважати, що тут зображено не святого патрона, а самого князя-власника пломби. Портрет виконано в досить архаїчному стилі.

Хрест зображено і на пломбі 22 (Феофанія) (рис. 4: 1).

Пломба із зображенням проквітлого хреста та Андрія Первозванного. На лицьовій стороні пломби 5 бачимо розквітлий хрест, на зворотній — святого з кучерявим волоссям у священницьких ризах, що в лівій руці тримає хрест (рис. 2: 5). Стилістика зображення розквітлого хреста доволі архаїчна, найбільш характерна для вислих печатей кінця XI — початку XII ст. (Янин, Гайдуков 1998, с. 60—62, 274—275, табл. 16; 17). Ліва частина зворотного боку пломби — нерозбірлива, на правій збереглася літера «Р». Подібним чином — з хрестом у руці — зображували двох святих: Іоанна Предтечу та Андрія Первозванного. Ми маємо справу з останнім, адже для іконографічного образу Іоанна характерне довге пряме волосся та довга борода. Є в імені Андрій і літера «Р». У цей період таке хрестильне ім'я носив лише один князь — Всеволод-Андрій Ярославич, про що відомо з графіто про його поховання з Софії Київської (Высоцкий 1956). Варто згадати, що деякі пломби з Дрогичина впевнено приписував Всеволоду Ярославичу ще Б. О. Рибаків (Рыбаков 1940, с. 245).

Пломби із символом у вигляді літери «Ж» та зображенням святого Петра/архангела Гавриїла.

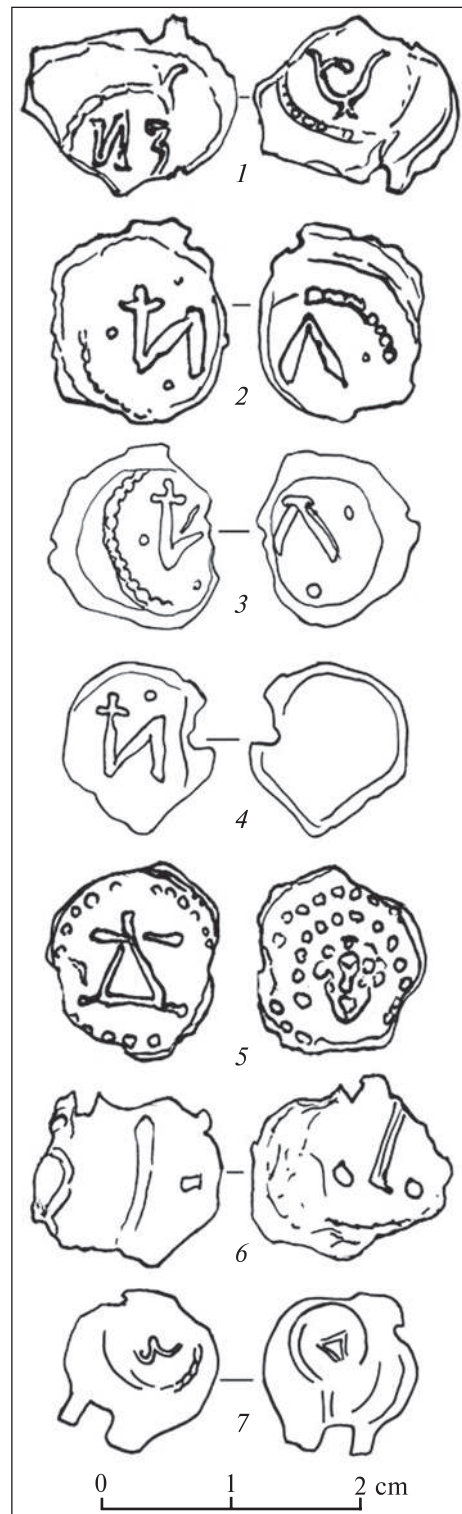


Рис. 3. Пломби з вул. Кирилівської, 37

Fig. 3. Seals from Kyrylivska st., 37

До однієї серії належать пломби з вул. Кирилівської, хоча всі вони відлиті за допомогою різних пломбаріїв і належать до кількох окремих типів. На аверсі зображено символ у вигляді букви «Ж», на реверсі — святий у священницькій ризи з кучерявим волоссям.

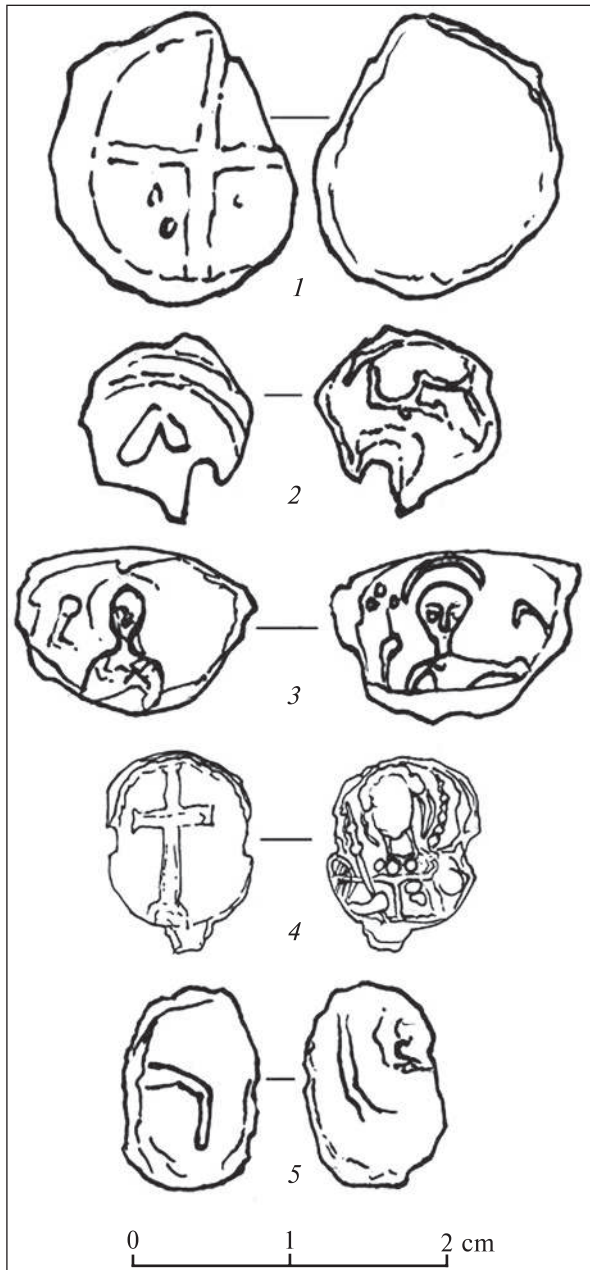


Рис. 4. Пломби з Феофанії та Китаєва

Fig. 4. Seals from Feofaniia and Kytaiv

На зворотному боці однієї з пломб (6) ліворуч помітні літери «... | Е | Т» (перша літера не читається) (рис. 2: 6). Ключем до атрибуції знахідки є аналогічна пломба з колекції Музею родини Шереметьєвих, на якій чітко читаються літери «П | Е | Т» (Петро). Останню О. А. Алфьоров упевнено присвоює Ярополку-Петру Ізяславичу. За його версією, символ, схожий на букву «Ж», утворився внаслідок дзеркального обернення тризуба Ізяслава Ярославича — батька Ярополка (Тисяча років... 2013, с. 75—76).

Написи на двох інших, майже ідентичних, пломбах зберіглися гірше. На одній із них (7)

з правої сторони розміщені літери «П (?) | Е», ліва сторона зображення не потрапила на відтиск (рис. 2: 7). На іншій (8) з обох боків — по дві літери в стовпчик, з яких читається лише ліва верхня «Т» (рис. 2: 8). Очевидно, тут також маємо ім'я «П | Е | Т | (Р)», яке слід читати в дзеркальному відображенні.

Відомо лише про трьох давньоруських князів, котрі в хрещенні отримали ім'я Петро — окрім згаданого Ярополка Ізяславича, це — Святополк Окаянний та Всеволод Мстиславич. Протягом недовгого князювання першого (1015—1016, 1018—1019 рр.) побутувала зовсім інша іконографічна традиція, що добре простежується на монетах і печатці самого князя. Син Мстислава Романовича, Всеволод Мстиславич, короткий час був новгородським князем (1219—1221 рр.) і не міг мати в Києві серйозного впливу, однак зовсім заперечувати його неможна. Проте маємо більше підстав погодитися з думкою О. А. Алфьорова.

Правдоподібність такої атрибуції підтверджується наявністю на тій же ділянці ще однієї пломби (9) із символом у вигляді літери «Ж», на зворотному боці якої зображені святий із жезлом та літери «В | Р» — поза сумнівом, архангела Гавриїла (рис. 2: 9). Діяльність більшості князів, що достовірно носили в хрещенні ім'я Гавриїл, також стосується північно-руського регіону кінця XII — першої половини XIII ст. Найбільш імовірним власником пломби міг бути Всеволод-Гавриїл Мстиславич — син Мстислава Великого, який 1138 р. тримав вишгородський стіл. Однак це припущення не пояснює факту використання цим князем символу, ідентичного знаку Ярополка Ізяславича. Ситуацію прояснюють знахідки печаток княгині Гертруди-Олісави (удови Ізяслава Ярославича та матері Ярополка), одна з яких походить з Києва. На буллах зображено святих Олісаву та Гавриїла. В. Л. Янін вважав, що Гавриїл був патроном Ярополка, який у католицькому хрещенні в Німеччині став Петром (Янін 1963).

Отже, всі чотири пломби (6—9) з символом у вигляді літери «Ж» належали Ярополку Ізяславичу. Він більше відомий як князь волинський і турівський, але виявлені пломби могли мати стосунок і до періоду князювання Ярополка у Вишгороді, де Ізяслав Ярославич посадив сина, вдруге зайнявши великокнязівський стіл у 1078 р. (Ипатьевская летопись 1908, стб. 133).

Пломба із зображенням дзвоноподібної тамги та кирилических літер. На аверсі пломби (10) —

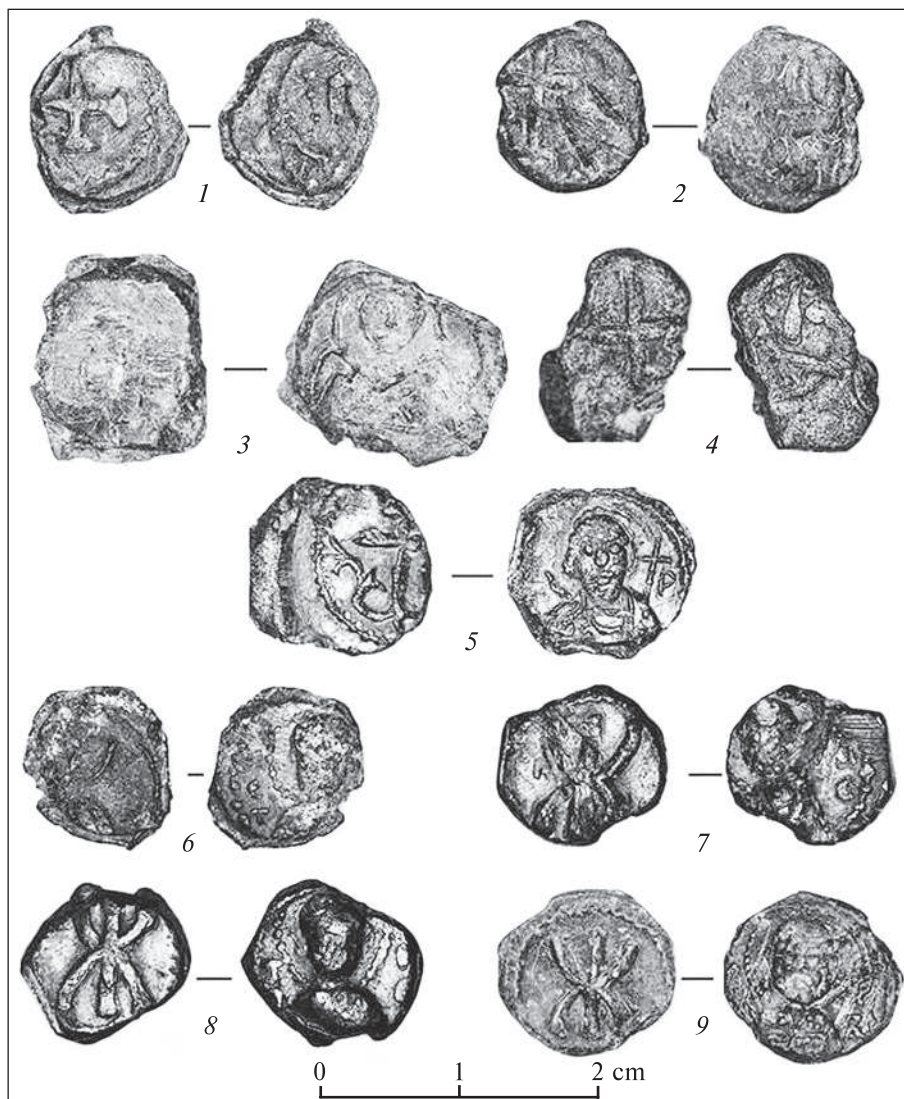


Рис. 5. Пломби з вул. Кирилівської, 37, фото
 Fig. 5. Seals from Kyrylivska st., 37, photos

дзвоноподібна тамга-двозуб (рис. 3: 1). На зворотному боці — літери «Из», що може бути скороченням від імені «Ізяслав». Отже, плomba може вказувати на когось із князів з таким ім'ям.

За класифікацією дрогичинських плomb С. В. Белецького, знак належить до класу I (двозуби), розряду 6 (з роздвоєною ніжкою). У самому Дрогичині аналогічного символу не виявлено. Найближчим є знак типу 9 (дзвоноподібні, з зубцями, відігнутими назовні, однак відріг усередину — на правому, а не на лівому зубці) (Белецький 1999, с. 306—307).

Схожі дзвоноподібні знаки, у формі двозубця з ніжкою у вигляді плавно зігнутого гачка, В. В. Янін надавав суздальським князям, нащадкам Юрія Довгорукого (Янін 1970, с. 145). Цю точку зору підтримали А. А. Молчанов

(1985, с. 70—71), В. Б. Перхавко (1994, с. 233) та інші фахівці. Одним з основних аргументів на її користь наводилося зображення на камені Золотих воріт у Володимирі на Клязьмі. Однак значною мірою цей висновок поставлено під сумнів знахідкою дзвоноподібної тамги на плиті зі Смоленська (Торшин 2000).

С. В. Белецький принципову відмінність між князівськими знаками вбачає не в загальних обрисах (прямокутні чи дзвоноподібні), а у кількості зубців (дво- чи тризуби). Так, на думку дослідника, за синів, онуків та правнуків Володимира Святославича побутував принцип наслідування тамги, за яким старший син змінював форму ніжки батьківського тризуба, а молодші — форму зубців. При цьому, дзвоноподібні знаки могли використовуватися поряд із прямокутними. Протягом усього XI ст. на-

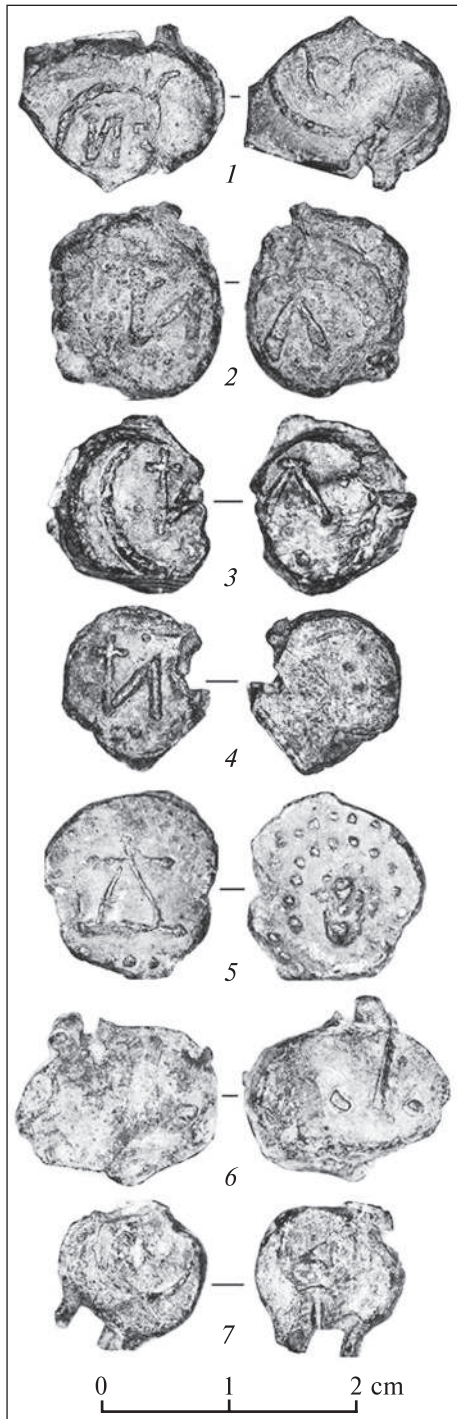


Рис. 6. Пломби з вул. Кирилівської, 37, фото

Fig. 6. Seals from Kyrylivska st., 37, photos

щадки Володимира використовували винятково знак у вигляді тризуба, в той час як двозуби серед особисто-родових знаків Рюриковичів переважали протягом наступних XII—XIII ст. (Белецкий 1999, с. 190—292, 326—327).

Ідентична тамга виявлена на новгородських пломбах (Белецкий 1999, с. 323, рис. 35,

№№1—6). Абсолютно аналогічну пломбу з колекції Музею Шереметьєвих опубліковано в каталозі виставки «1000 років української печатки». О. А. Алфьоров зазначає, що «княжий знак подібний до знамена Ізяслава Мстиславича, з тієї різницею, що в останнього був відсутній додатковий елемент у середині. Гіпотетично пломба належала комусь з Мономаховичів» (Тисяча років... 2013, с. 77, № 46). Дійсно, подібний знак (без відрогів на лівому зубці) зображений на печатці великого князя київського Ізяслава Мстиславича, а також на пломбі з Дрогичина та гончарному клеймі з Києва (Белецкий 1999, с. 320). Схожу тамгу, що відрізняється, навпаки, наявністю додаткового відрогів на правому зубці, В. В. Нечитайло відносить до його сина Ярополка (помер 1168 р.). Вона зображена на персні з Хмельницької обл. (Нечитайло 2012, с. 6, 7, 35).

Підсумовуючи вищесказане, доводиться констатувати, що на сьогодні персональну атрибуцію цієї тамги не можна вважати встановленою. Можемо обережно припустити, що цим знаком користувався хтось із синів Ізяслава Мстиславича (найімовірніше князь новгородський Ярослав) під час одного з періодів його правління в Києві.

Тамгу-двозуб прямокутних обрисів зображено на пломбі 28 з Китаєва, однак половина знаку не потрапила на пломбу (рис. 4: 6). Зображення на зворотному боці не читається.

Символ на пломбі 23 (Феофанія) не розбірливий (тамга — ? розквітлий хрест — ?). На зворотному боці літера «Л» (рис. 4: 2).

Пломба з погрудним зображенням святого або князя з обох боків. На аверсі пломби 24 з Феофанії зображено святого з німбом і піднятими догори («в образі Оранти») руками, який у правій руці тримає хрест на довгій основі (рис. 4: 3). Зображення на реверсі видно нечітко. Тут також погрудний портрет святого з німбом, імовірно у пишному вбранні, котрий тримає Євангеліє (?) у лівій руці.

Практично ідентичним зображенню на аверсі є відтиски на деяких печатках Святослава Ярославича. Відмінність полягає в тому, що на буллі воно виконано на повний зріст, а замість німба — діадема (на печатках Святослава іншого типу вміщений німб). Появу пломби, можливо, слід пов'язувати з київським князюванням Святослава (1073—1076 рр.). Не суперечить цій атрибуції і загальне датування житла (кінець XI — початок XII ст.), де виявлено пломбу. Зображення на реверсі, в такому випадку, можна трактувати як святого Миколая в єпископських ризах.

Загострення стосунків між старшими Ярославичами знайшло своє відображення і в символіці їх моливдовулів, якою князі прагнули підкреслити свій винятковий статус. Так на печатках Ізяслава з'явився імператорський вінець, а Святослав на деяких буллах був зображений не тільки на престолі, подібно візантійським імператорам, але й з німбом (Сили 2012). Визнано, що в XI ст. німб на Русі часто символізував не святість, а високий сан особи (Толстой 1893, с. 337—340; Янин 1970, с. 35). Утім, С. В. Белецький вважає, що тут зображено Христа, хоч і визнає, що подібну комбінацію зображень для домонгольського часу поки не виявлено (Белецький 1999, с. 281). Імовірно, цей образ перейшов також на товарні пломби, і саме цей рідкісний сфрагістичний тип присутній на екземплярі з Феофанії.

Пломби із зображенням голови святого та кириличної літери/або кириличної літери з обох боків. Всі пломби цих двох груп походять із розкопу на вул. Кирилівській. До другої групи належить три відтиски, зроблені за допомогою різних пломбаріїв, що на лицьовому боці містять літеру «И» з вписаним у лівий штрих хрестом. На зворотному боці двох із них (11, 12) вміщено букву «Л», реверс третьої (13) — порожній (рис. 3: 2—4). У цьому випадку на аверсі пломби ініціал володаря поєднано з хрестом-символом єдиновладдя. В. О. Анохін співвідносить такі пломби з великим князем київським Ізяславом Ярославичем (1054—1068, 1069—1073, 1077—1078 рр.). Літеру «Л» дослідник занадто сміливо пов'язує з Лазарем (відомим за творами Борисоглібського циклу), котрий за часів Ізяслава керував вишгородською церквою-мавзолеєм Бориса і Гліба (Анохін 2012, с. 23, 25).

На пломбі 14 зображено голову святого або князя з кучерявим волоссям та літеру «Д» (рис. 3: 5). Гіпотетично, пломба також могла належати Ізяславу Ярославичу. Тоді літера «Д» позначала б хрещальне ім'я князя — Дмитро (Анохін 2012, с. 25—26).

Можливо, кириличні літери або їх частини розміщувались на пломбах 15, 16, 25. Усі три зображення читаються надто погано (рис. 3: 6—7).

У цілому, поясні та погрудні зображення на печатках використовувалися переважно в XI ст., а близько другої чверті XII ст. їх повністю витісняють зображення на повний зріст (Янин 1970, с. 81). Ім'я «Кирилл» зрідка трапляється у давньоруський час, а в межах за-

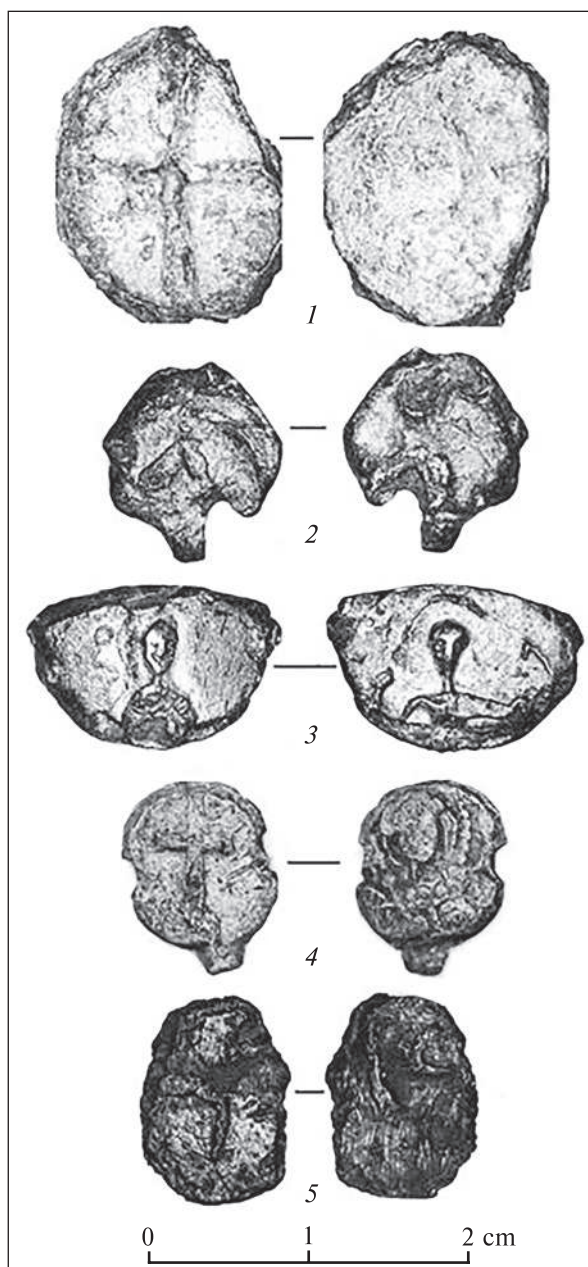


Рис. 7. Пломби з Феофанії та Китаєва, фото
Fig. 7. Seals from Feofaniia and Kytaiv, photo

значеного періоду відомий лише Всеволод-Кирилл Ольгович.

На зворотному боці печаток Всеволода Ольговича зазвичай розміщували напис: «Господи, помози рабу своему Кириллу» або зображення св. архангела Михаїла, яке символізувало хрещальне ім'я його батька, Олега-Михаїла Святославича (Янин 1970, с. 105). На жаль, зображення на реверсі булли з Феофанії не читається через пошкодження. Гіпотетично, якщо тут містився ще один образ святого, зображення св. Кирила означало б ім'я не власника печатки, а його батька, і вона могла б належати комусь із синів Всеволода Ольговича.

Висновок

Завдяки розкопкам 2016—2017 рр. колекція сфрагістичних матеріалів з території давньоруського Києва та його околиці суттєво збільшилася. Новітні матеріали, вирізняючись відносною складністю сфрагістичних типів, знаходять близькі аналогії серед синхронних актових печаток. Більшість plomb не є характерною для земель Північної Русі. Вважається, що найбільш якісні екземпляри plomb могли слугувати і актовими буллами, якими скріплялися другорядні документи (Янин 1953, с. 381; 1970, с. 11, 150—153; Перхавко 1994, с. 239).

Всі достатньо надійно атрибутовані plombи датуються другою половиною XI — першою половиною XII ст. Вони належать великим князям київським Ізяславу Ярославичу, Святославу Ярославичу, Всеволоду Ярославичу, Святополку Ізяславичу, Всеволоду Ольговичу, а також сину Ізяслава — князю волинському і туровському Ярополку. Вважаємо, що розкопками виявлено найбільш ранні екземпляри plomb дрогичинського типу. Особливо репрезентативними є знахідки з розкопу на Подолі по вул. Кирилівській, де в зазначений період, імовірно, функціонувала великокняжа митниця на північному в'їзді до Києва.

Спостерігається певний взаємозв'язок у побутуванні товарних plomb і актових печаток. Якщо на землях Південної Русі знахідки князівських печаток другої половини XI ст. стають масовими, то на Півночі вони малочисленні до початку XII ст. А вже до середини XII ст. на південно-руських землях князівські булли, за спостереженнями В. Л. Яніна та П. Г. Гайдукова, практично зникають, в той час як на Півночі вони з'являються у величезній кількості (Янин, Гайдуков 1997, с. 153, 155).

Протягом другої половини XI—XII ст. поступово простежується тенденція до спрощення сфрагістичних типів. Так на печатці Ярослава Мудрого молитовну формулу наведено повністю, а на буллах його нащадків вже використовувалися загальноживані скорочення (Тисяча років... 2013, с. 30). Спостерігається чітка хронологічна закономірність і стосовно розмірів та ваги печатей і plomb: якщо товщина і вага plomb Ярославичів варіюється в межах 2,0—4,0 мм і 2,3—3,6 г відповідно, то вже наступне покоління князів — Ізяславичі — користувалося відтисками товщиною 1,5—3,0 мм, вагою 1,1—2,2 г. Тенденція до поступового зменшення масивності свинцевих відтисків є характерною для сфрагістики у ба-

гатьох країнах середньовічної Європи (Белецкий 1999, с. 258).

Додаток

Каталог plomb дрогичинського типу з розкопок 2016—2017 рр. у м. Києві Поділ, вул. Кирилівська, 37

1. Пломба свинцева (інв. № 9.257). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям, більша частина зображення не потрапила на відтиск. Німб із крапок, від плеча відходить крило. У правій руці тримає скіпетр чи спис. *Розміри* 14 × 11 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 1,8 г (рис. 2: 1).

2. Пломба свинцева (інв. № 9. 259). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям, у парадному обладунку. Щось тримає у правій руці. Частина зображення не потрапила на відтиск. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 2,5 мм, *вага* 1,8 г (рис. 2: 2).

3. Пломба свинцева (інв. № 15/20). *Лицьовий бік*: простий рівнобічний хрест. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого (архангела?) з короткою бородою, у пишному вбранні, з крилами (?) та німбом. Крапковий обідок. *Розміри* 15 × 12 мм, *товщина* 2,0—2,5 мм, *вага* 2,9 г (рис. 2: 3).

4. Пломба свинцева (інв. № 5.1). *Лицьовий бік*: простий рівнобічний хрест. *Зворотний бік*: голова чоловіка з вусами та, можливо, короткою бородою. *Розміри* 14 × 18 мм, *товщина* 4,0 мм, *вага* 3,1 г (рис. 2: 4).

5. Пломба свинцева (інв. № 16.151). *Лицьовий бік*: частина шестикінцевого розквітлого хреста з багатьма відрогами-«паростками». *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям і німбом із крапок. Вбранний у священницькі ризи (?), у лівій руці тримає хрест на довгій основі. Праворуч літера «Р». Крапковий ободок. *Розміри* 12 × 12 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 2,3 г (рис. 2: 5).

6. Пломба свинцева (інв. № 16.152). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб?) в обідку, перехрестя затерте. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям та німбом із крапок. Зліва літери «... | Е | Т » у стовпчик (перша літера не читається). Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 10 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 1,2 г (рис. 2: 6).

7. Пломба свинцева (інв. № 7.2). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб?) у крапковому обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям і бородою. Німб із крапок. Вбранний у священницькі ризи. Праворуч — літери «П (?) | Е » у стовпчик. Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 10 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 2,0 г (рис. 2: 7).

8. Пломба свинцева (інв. № 9.7). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб?) у крапковому обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям з німбом із крапок. Слабо видно священницькі ризи. З обох сторін по дві літери, розташовані в стовпчик, читається лише ліва верхня «Т». Крапковий обідок. *Розміри* 11 × 10 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 2,0 г (рис. 2: 8).

9. Пломба свинцева (інв. № 9.255). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб?) у крапково-

му обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з бородою і вусами, в обладунку. Німб з крапок. В правій руці тримає предмет (спис ?). Праворуч літери «Р|В». Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 12 мм, *товщина* 2,0—4,0 мм, *вага* 2,2 г (рис. 2: 9).

10. Пломба свинцева (інв. № 7.3). *Лицьовий бік*: дзвоноподібна тамга з зубцями, відігнутими назовні та роздвоєною ніжкою. На лівому зубці відріг усередину. *Зворотний бік*: літери «ИЗ» у крапковому обідку. *Розміри* 17 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 2,1 г (рис. 3: 1).

11. Пломба свинцева (інв. № 16.3). *Лицьовий бік*: літера «И» з вписаним хрестом. Зліва і знизу крапки. Слабо читається крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Л». Праворуч крапка. Подвійний крапковий обідок. *Розміри* 14 × 12 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 3,0 г (рис. 3: 2).

12. Пломба свинцева (інв. № 9.9). *Лицьовий бік*: частина літери «И» з вписаним хрестом. Подвійний крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Л». З правого і нижнього боку крапки. Крапковий обідок. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 3,0—4,0 мм, *вага* 2,8 г (рис. 3: 3).

13. Пломба свинцева (інв. № 8.1). *Лицьовий бік*: літера «И» з вписаним хрестом. Зверху, знизу і зліва крапки. Слабо читається крапковий обідок. *Зворотний бік*: пуста. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 2,5 мм, *вага* 1,6 г (рис. 3: 4).

14. Пломба свинцева (інв. № 16.153). *Лицьовий бік*: голова святого з кучерявим волоссям з німбом із крапок. Крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Д» в крапковому обідку. *Розміри* 15 × 11 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 2,5 г (рис. 3: 5).

15. Пломба свинцева (інв. № 9/261). *Лицьовий бік*: не читається, більша частина зображення не потрапила на відтиск. *Зворотний бік*: лінія з двома крапками по боках (частина літери ?). *Розміри* 15 × 14 мм, *товщина* 2,0—3,5 мм, *вага* 3,4 г (рис. 3: 6).

16. Пломба свинцева (інв. № 8.2). *Лицьовий бік*: символ (літера «Д» ?) поганої збереженості. Крапковий обідок. *Зворотний бік*: символ (літера «М» або «З» ?) поганої збереженості. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,5 мм, *вага* 2,2 г (рис. 3: 7).

17. Пломба або печать свинцева (інв. № 16.1). Зігнута під прямим кутом. *Лицьовий бік*: зображення не читається. *Зворотний бік*: пуста (?). *Розміри* 20 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 2,2 г.

18. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 9.10). *Розміри* 16 × 13 мм, *товщина* 3,0—5,5 мм, *вага* 5,0 г.

19. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 16.2). *Розміри* 17 × 14 мм, *товщина* 4,0 мм, *вага* 5,3 г.

20. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 29.1). *Розміри* 15 × 12 мм, *товщина* 3,0 мм, *вага* 3,8 г.

21. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 7.1). *Розміри* 16 × 15 мм, *товщина* 5,5 мм, *вага* 8,4 г.

Феофанія, вул. Метрологічна

22. Пломба свинцева (інв. № 51.1). *Лицьовий бік*: хрест, що променями виходить за межі відтиску. На одному з секторів дві крапки. *Зворотний бік* порожній. *Розміри* 19 × 15 мм, *товщина* 4,5—5,5 мм, *вага* 4,9 г (рис. 4: 1).

23. Пломба свинцева (інв. № 15.17). *Лицьовий бік*: символ, читається погано (розквітлий хрест ?, тамга ?). *Зворотний бік*: літера «Л» в подвійному обідку з крапок. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 1,9 г (рис. 4: 2).

24. Пломба свинцева (інв. № 15.21). *Лицьовий бік*: святий із німбом у священницьких ризах (?). *Зворотний бік*: святий із німбом з піднятими догори руками. У правій руці, очевидно, тримає хрест. *Розміри* 17 × 11 мм, *товщина* 2,5—4,0 мм, *вага* 3,6 г (рис. 4: 3).

25. Пломба свинцева (інв. № 50.1). *Лицьовий бік*: літера «К» (?). *Зворотний бік*: пуста. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 1,5—3,0 мм, *вага* 1,8 г.

26. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 41.3). *Розміри* 15 × 13 мм, *товщина* 1,5—2,5 мм, *вага* 2,6 г.

Китавський археологічний комплекс. Посад

27. Пломба свинцева (інв. № 16). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення архангела з кучерявим волоссям, з німбом та крилами. У парадному обладунку, в правій руці тримає скіпетр чи спис, у лівій — сферу (?). *Розміри* 13 × 10 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 1,1 г (рис. 4: 4).

28. Пломба свинцева (інв. № 17). *Лицьовий бік*: тамга прямокутних обрисів. Зображення лише частково потрапило на відтиск. *Зворотний бік*: зображення не читається. *Розміри* 13 × 9,0 мм, *товщина* 3,0 мм, *вага* 2,4 г (рис. 4: 5).

29. Печатка свинцева (інв. № 15). *Лицьовий бік*: Погрудне зображення святого з коротким волоссям, довгою бородою та вусами. Одягнений у священницькі ризи. Німб із крапок. Праворуч дві літери стовпчиком, перша з яких не читається, друга — «Л». Крапковий обідок. *Зворотний бік*: зображення не читається. Помітний слід від нитки. *Розміри* 23 × 20 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 3,9 г (рис. 4: 6).

Авенариус, Н. П. 1890. Дрогичин Надбужский и его древности. *Древности Северо-Западного края*, т. I, вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, с. 1-42.

Алфьоров, О. 2011. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації. *Сфрагістичний щорічник*, I, с. 189-221.

Анохин, В. А. 2012. *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII ст.)*. Київ: Стило.

Белецкий, С. В. 1999. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского). *Stratum plus: Время денег*, 6, с. 288-330.

Белецкий, С. В. 2001. Введение в русскую допетровскую сфрагистику. Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. Санкт-Петербург.

Белецкий, С. В. 2003. *Сфрагистика. Специальные исторические дисциплины*. Санкт-Петербург, с. 248-367.

Белецкий, С. В. 2018а. Древнерусские пломбы из Старой Ладogi. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 18, с. 105-132.

Белецкий, С. В. 2018б. Древнерусские пломбы в публикации В.А. Анохина. *Stratum plus. Когда века были средние: общество и власть*. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 5, с. 311-332.

Белецкий, С. В., Веретюшкин Р. С., Горлов, К. В. 2017а. Свинцовые пломбы из раскопок в Курске в 2015 году. *Stratum plus. Пути вещей*, 6, с. 347-360.

Белецкий, С. В., Веретюшкин, Р. С., Горлов, К. В. 2017б. Свинцовые пломбы из раскопок в Курске в 2016 году. *Записки Института истории материальной культуры*, 16, с. 146-159.

Болсуновский, К. В. 1894. *Дрогичинские пломбы*. Киев: типо-лит. Г.Л. Фронцкевича.

Высоцкий, С. А. 1956. Запись о саркофаге Всеволода Ярославича (1054—1057). *Краткие Сообщения Ин-*

- ститута *Истории Материальной Культуры*, 55, с. 150-152.
- Галанов, В. И. 2015. О находках дрогичинских plomb на территории Смоленска в ходе охранных раскопок 2004—2014 годов. *II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII—XI вв.»*. Санкт-Петербург; Старая Ладога, с. 355-360.
- Гулецкий, Д. В. 2018. Древнерусские свинцовые plomb как нумизматический источник домонгольского периода. *Средневековая нумизматика Восточной Европы*, 7, с. 114-133.
- Гулецкий, Д. В., Ярошевский, Н. А. 2018а. Древнерусские свинцовые plomb с властной символикой Рюриковичей: история и проблемы изучения (по данным украинских находок последних лет). *Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики, т. 5*. Минск, с. 80-124.
- Гулецкий, Д. В., Ярошевский, Н. А. 2018б. *Меховые деньги Древней Руси XI—XIII вв.* Минск: Рифтур.
- Ершевский, Б. Д. 1985. Дрогичинские plomb. Классификация, типология, хронология (по материалам собрания Н.П. Лихачева). *Вспомогательные исторические дисциплины*, XVII, с. 36-57.
- Зайцев, В. В. 2004. Находки «великокняжеских» plomb XIV—XV веков в Москве. *Археология Подмосковья*. Москва, с. 350-352.
- Захаров, С. Д. 2005. Свинцовые plomb Белоозера. Русь в IX—XIV веках. *Взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 20-63.
- Ивакин, Г. Ю. 1981. Памятники нумизматики и сфрагистики. Новое в археологии Киева. Київ: Наукова думка, с. 403-414.
- Ипатьевская летопись. 1908. *Полное Собрание Русских Летописей. Т. 2*. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.
- Ивакин, Г. Ю., Ивакин, В. Г., Бібіков, Д. В., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Чміль, Л. В., Оленич, А. М. 2017. Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ. *Археологія і Давня історія України*, 3 (24), с. 133-146.
- Коваленко, В. П., Молчанов, А. А. 1993. Древнерусские сфрагистические памятники домонгольского времени из Чернигова. *Российская археология*, 4, с. 208-216.
- Котляревский, А. А. 1865. Заметка к статье гр. К. П. Тышкевича: о свинцовых оттисках, найденных в реке Буге у Дрогичина. *Древности. Труды Московского археологического общества*, т. I, вып. 2. Москва, с. 242-248.
- Кирпичников, А. Н., Белецкий, С. В. 1994. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги. *Археологические вести*, 3, с. 132-135.
- Кирпичников, А. Н., Белецкий, С. В. 2009. Новые находки памятников древнерусской сфрагистики в Старой Ладоге. *Археология и история Литвы и Северо-Запада России в раннем и позднем средневековье*. Санкт-Петербург, с. 21-51.
- Леопардов, Н. А. 1890. По поводу дрогичинских находок. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. Сер. 1. Вып. 1. Киев: Тип. С.В. Кульженко.
- Лихачев, Н. П. 1930. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Труды музея палеографии*. Т. II. Ленинград.
- Лучицкий, И. В. 1892. По поводу дрогичинских древностей. Заметка к истории торговых сношений Ганзы с северо-западной и южной Русью. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, кн. 6. Киев, с. 73-104.
- Малозёмов, Ю. П. 2014. Plomb дрогичинского типа из Белоозера. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII—XI вв.* Санкт-Петербург, с. 243-246.
- Милованов, С. И. 2010. *Торговля Рязанской земли в XI — второй половине XV вв. (по археологическим и нумизматическим данным)*. Автореферат диссертации к. и. н.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.
- Молчанов, А. А. 1985. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*, XVI, с. 66-83.
- Монгайт, А. Л. 1955. Старая Рязань. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 49, с. 59-62.
- Монгайт, А. Л. 1959. Абу Хамид Ал-Гарнати и его путешествие в русские земли в 1150—1153 гг. *История СССР*, 1, с. 169-179.
- Монгайт, А. Л., Большаков, О. Г. 1971. *Путешествие Абу Хамид ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)*. Москва: Наука.
- Нечитайло, В. В. 2012. *Знаки Рюриковичей, принадлежащие Великим князьям Киевским X—XIII века*. Киев.
- Олейников, О. М. 2018. К вопросу о назначении свинцовых plomb дрогичинского типа. *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху Средневековья*, 11. Тверь, с. 6-11.
- Олейников, О. М., Гайдуков, П. Г. 2017. Краткие итоги исследований в Смоленске в 2004 г. (раскоп на улице Ленина, 15). *De mare ad mare. Археология и история*. Смоленск, с. 137-148.
- Перхавко, В. Б. 1994. Распространение plomb дрогичинского типа. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, с. 211-247.
- Перхавко, В. Б. 2018. Торговля и торговцы средневековой Руси. Москва: «Академический проект».
- Петров, П. Н. 1997. Русские средневековые свинцовые plomb из находок в Городце на Волге. *Древности Нижегородского Поволжья. Вып. II. Нумизматический сборник. Том I. Сборник научных статей по нумизматике*. Нижний Новгород, с. 48-67.
- Петров, Ф. Н., Пантелеева, Л. В. 2014. *Свинцовые plomb древнерусской Дубны*. Дубна.
- Рыбаков, Б. А. 1940. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. *Советская Археология*, VI, с. 227-257.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Сили, Ш. 2012. Роза как христианский символ на княжеских булавах Изяслава Ярославича. *Российская история*. <https://naukarus.com/roza-kak-hristianskiy-simvol-na-knyazheskih-bullah-izyaslava-yaroslavicha>.
- Тигунцев, Ю. Г., Гулецкий, Д. В. 2017. Свинцовые plomb XI—XII вв. с изображением святых и креста различных типов из северо-западной части Черниговской земли и Мстиславо-го удела Смоленской земли Киевской Руси (по сборам в Брянской области). *Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Т. 3*. Минск, с. 104-142.
- Тисяча років української печатки*. 2013. Каталог виставки. Київ: Інститут історії України.
- Тышкевич, К. П. 1865. О курганах в Литве и Западной Руси. *Археологическія изслѣдованія*. Вильна: Въ тип. А. К. Киркора.
- Толстой, И. И. 1893. О древнейших русских монетах X—XI вв. *Записки Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, с. 337-340.

- Торшин, Е. Н. 2000. Новая находка древнерусской надписи и изображения княжеского знака в Смоленске. *Stratum plus*, 6, с. 248–253.
- Янин, В. Л. 1953. Печати из Новгородских раскопок 1951 г. *Советская археология*, VII, с. 372–385.
- Янин, В. Л. 1963. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк. *Нумизматика и эпиграфика*, 4, с. 158–160.
- Янин, В. Л. 1970. *Актовые печати древней Руси X–XV вв.* Т. I. Москва: Наука.
- Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. 1997. Актовые печати Древней Руси. *Вестник Российской академии наук*, 67, 2, с. 153–156.
- Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. 1998. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. III. (печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.). Москва: Наука.
- Янін, В. Л. 1998. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. *Історія Русі-України*. Київ, с. 251–261.
- Musianowicz, K. 1957. Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne*, 24, s. 285–298.
- Lewicki, T. 1950. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, IV, 2, s. 196.
- Lewicki, T. 1956. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby otłowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4/2, s. 289–297.
- Liwoch, R. 2013. Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Archeologia i dawna historia Ukrainy*, 11, с. 105–113.
- Liwoch, R. 2015. Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznym. *Materiały archeologiczne*, XL, s. 237–239.
- Pawlata, L. 2010. Plomby typu drohiczyńskich w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 6. Białystok, s. 151–184.
- Wołoszyn, M., Nosek, E. M., Stepinski, J., Rafalska-Lasocha, A., Lasocha, W., Bielanska, E. 2015. The seals from Czeremno (Cherven town, Eastern Poland) — chemical analysis and metallurgical examination. *Archeologia Polski*, LX, p. 123–152.
- Wołoszyn, M., Florkiewicz, I., Garbacz-Klempka A., 2016. The «Sphinx of Slav Sigillography» — Drogichin Seals in their East European Context (a preliminary report). «Die frühen Slawen — von der Expansion zu gentes und nationes». *Teilband 1: Allgemeine Beiträge*. Langenweißbach, p. 257–273.

Надійшла 31.03.2020

Г. Ю. Ивакин¹, Д. В. Бибиков², В. Г., Ивакин³, В. И. Баранов⁴

¹ Доктор исторических наук, член-корреспондент НАН Украины

² Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

³ Кандидат исторических наук, заведующий отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

⁴ Научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

НАХОДКИ ПЛОМБ ДРОГИЧИНСКОГО ТИПА В КИЕВЕ

Пломбы дрогичинского типа остаются наименее изученной категорией древнерусских сфрагистических древностей. В течение 2016–2017 гг. в результате раскопок Архитектурно-археологической экспедиции Института археологии НАН Украины на территории современного Киева найдено 29 подобных предметов и заготовок под них — больше, чем за все предыдущие годы раскопок города. Большая часть найденных пломб относится к неизвестным ранее видам. Однако, отличаясь относительной сложностью сфрагистичных типов, они находят близкие аналогии среди синхронных актов печатей. Все достаточно надежно атрибутированные пломбы датируются второй половиной XI — первой половиной XII вв. Они принадлежат великим князьям киевским Изяславу Ярославичу, Святославу Ярославичу, Всеволоду Ярославичу, Святополку, Всеволоду Ольговичу, а также сыну Изяслава — князю Волынскому и Туровскому Ярополку. По мнению авторов, раскопками обнаружены самые ранние экземпляры пломб дрогичинского типа. Особенно репрезентативными являются находки из раскопок на Подоле по ул. Кирилловской, 37, где в указанный период, вероятно, функционировала великокняжеская таможня на северном въезде в Киев.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Древняя Русь, Киев, сфрагистика, товарные пломбы, атрибуция.

Hlib Yu. Ivakin¹, Dmytro V. Bibikov², Vsevolod H. Ivakin³, Viacheslav I. Baranov⁴

¹ DSc, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NASU

² PhD, Junior Research Fellow of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

³ PhD, Head of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

⁴ Research Fellow of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

FINDINGS OF DROHYCHYN TYPE SEALS IN KYIV

Drohychyn type lead seals remain poorly studied among Old Rus sphragistics. There is no consensus among researchers regarding both the functions they performed and the personal attribution of specific types of seals. On the territory of modern Kyiv 28 items of lead seals and blanks were discovered during 2016–2017 excavations of Architectural and Archaeological expedition of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. These include more than were

discovered during all the previous years of excavations in the city. The finds come from three points: the northwestern part of Kyiv Podil, the newly discovered settlement Feofaniia 2 and the settlement of Kytaiv fortress. The vast majority of the excavated seals represent unknown types. However, despite relative complexity of the sphragistic types, they show close analogies among synchronous bullae. This allows not only classifying the images on the seals, but also making an attempt of their personal attribution. All studied items are dated by the second half of XI — early XII centuries. They belong to Kyivan Grand Princes Iziaslav Yaroslavych, Sviatoslav Yaroslavych, Vsevolod Yaroslavych, Sviatopolk Iziaslavych, Vsevolod Olhovych, as well as Iziaslav's son, Yaropolk, prince of Volhynia and Turov. To our opinion, excavations discovered the earliest Drohychyn type lead seals. The most representative finds were excavated in Podil (Kyrlyvska Street, 37), where probably customs of Great Prince in old times were located (at the northern entry to the city). Their topography confirms the point of view on lead seals, as on credentials associated with Old Rus "fur money". The published collection should form the basis of a common catalogue of sphragistic finds from the territory of Kyiv and its environs.

Key words: Old Rus, Kyiv, sphragistic, custom lead seals, attributing.

References

- Avenarius, N. P. 1890. Drogichin Nadbuzhskij i ego drevnosti. *Drevnosti Severo-Zapadnogo kraia*, I, 1, s. 1-42.
- Alforov, O. 2011. Plomby dorohychynskoho typu: metodolohichni rekomendatsii do opysu ta katalohizatsii. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Kyiv, I, p. 189-221.
- Anokhin, V. A. 2012. *Svintsovyie plomby velikogo knyazhestva Kiyevskogo (X-XIII st.)*. Kyiv: Stilos.
- Beletskiy, S. V. 1999. Znaki Ryurikovichy na plombakh iz Drogichina (po materialam svoda K. V. Bolsunovskogo). *Stratum plus*, 6, p. 288-330.
- Beletskiy, S. V. 2001. Vvedeniye v russkuyu dopetrovskuyu sfragistiku. *Uchebnoye posobiye dlya studentov spetsialnosti «muzeynoye delo i okhrana pamyatnikov istorii i kultury»*. *Issledovaniya i muzeyifikatsiya drevnostey Severo-Zapada*. Sankt-Peterburg.
- Beletskiy, S. V. 2003. Sfragistika. *Spetsialnyie istoricheskiye distsipliny*. Sankt-Peterburg, p. 248-367.
- Beletskiy, S. V. 2018. Drevnerusskiye plomby iz Staroy Ladogi. *Zapiski Instituta istorii materialnoy kultury RAN*, 18, p. 105-132.
- Beletskiy, S. V. 2018. Drevnerusskiye plomby v publikatsii V.A. Anokhina. *Stratum plus*, 5, p. 311-332.
- Beletskiy, S. V., Veretyushkin R. S., Gorlov. K. V. 2017a. Svintsovyie plomby iz raskopok v Kurske v 2015 godu. *Stratum plus*, 6, p. 347-360.
- Beletskiy, S. V., Veretyushkin. R. S., Gorlov. K. V. 2017b. Svintsovyie plomby iz raskopok v Kurske v 2016 godu. *Zapiski Instituta istorii materialnoy kultury*, 16, p. 146-159.
- Bolsunovskiy, K. V. 1894. *Drogichinskiye plomby*. Kyiv: tipo-lit. G. L. Frontskevicha.
- Vysotskiy, S. A. 1956. Zapis o sarkofage Vsevoloda Yaroslavicha (1054-1057). *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Istorii Materialnoy Kultury*, 55, p. 150-152.
- Galanov, V. I. 2015. O nakhodkakh drogichinskikh plomb na territorii Smolenska v khode okhrannykh raskopok 2004-2014 godov. *II Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya 'Epokha vikingov v Vostochnoy Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII-XI vv.'*. Sankt-Peterburg; Staraya Ladoga, p. 355-360.
- Guletskiy, D. V. 2018. Drevnerusskiye svintsovyie plomby kak numizmaticheskii istochnik domongolskogo perioda. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoy Evropy*, 7, p. 114-133.
- Guletskiy, D. V., Yaroshevskiy, N. A. 2018a. Drevnerusskiye svintsovyie plomby s vlastnoy simvolikoy Ryurikovichy: istoriya i problemy izucheniya (po dannym ukrainskikh nakhodok poslednikh let). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki*, t. 5. Minsk, s. 80-124.
- Guletskiy, D. V., Yaroshevskiy, N. A. 2018b. *Mekhovyie dengi Drevney Rusi XI-XIII vv.* Minsk: Riftur.
- Ershevskiy, B. D. 1985. Drogichinskiye plomby. Klassifikatsiya. tipologiya. khronologiya (po materialam sobraniya N. P. Likhacheva). *Vspomogatelnyie istoricheskiye distsipliny*, XVII, p. 36-57.
- Zaytsev, V. V. 2004. Nakhodki 'velikoknyazheskikh' plomb XIV-XV vekov v Moskve. *Arkheologiya Podmoskovia. Materialy nauchnogo seminara*. Moskva, p. 350-352.
- Zakharov, S. D. 2005. Svintsovyie plomby Beloozera. *Rus v IX-XIV vekakh. Vzaimodeystviye Severa i Yuga*. Moskva: Nauka, p. 20-63.
- Ivakin, H. Yu. 1981. Pamiatnyky numyrmatyky i sfrahistyky. *Novoe v arkeolohii Kyeva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 403-414.
- Ipatevskaia letopys. 1908. Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey. T. 2. Sankt-Peterburh: Tipohrafiia M. A. Aleksandrova.
- Ivakin, H. Yu., Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Baranov, V. I., Zotsenko, I. V., Chmil, L. V., Olenych, A. M. 2017. Materialy naukovu-riativnykh doslidzhen Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 2016 r. v ekspozytzii Arkheolohichnoho muzeiu IA NANU. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), p. 133-146.
- Kotliarevskiy, A. A. 1865. Zаметка k state gr. K. P. Tyshkevicha: o svintsovykh ottiskakh, naidenykh v reke Buge u Drogichina. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkeologicheskogo obshchestva*, 1, 2, p. 242-248.
- Kovalenko, V. P., Molchanov, A. A. 1993. Drevnerusskiye sfragisticheskiye pamyatniki domongolskogo vremeni iz Chernigova. *Rossiyskaya arkeologiya*, 4, p. 208-216.
- Kirpichnikov, A. N., Beletskiy, S. V. 1994. Novyye sfragisticheskiye nakhodki iz Staroy Ladogi. *Arkheologicheskiye vesti*, 3, p. 132-135.
- Kirpichnikov, A. N., Beletskiy, S. V. 2009. Novyye nakhodki pamyatnikov drevnerusskoy sfragistiki v Staroy Ladogi. *Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-Zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekovye*. Sankt-Peterburg, p. 21-51.
- Leopardov, N. A. 1890. Po povodu drogichinskikh nakhodok. *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nakhodiashchikhsia v g. Kieve v chastnykh rukakh*, 1, Kyiv.
- Likhachev, N. P. 1930. Materialy dlya istorii vizantiyskoy i russkoy sfragistiki. *Trudy muzeya paleografii*. Vol. II. Leningrad.
- Luchitskiy, I. V. 1892. Po povodu drogichinskikh drevnostey. Zаметка k istorii torgovykh snosheniy Ganzy s severo-zapadnoy i iuzhnoy Rusiyu. *Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopista*, 6. Kyiv, p. 73-104.

- Malozemov, Yu. P. 2014. Plomby drogochinskogo tipa iz Beloozera. *Epokha vikingov v Vostochnoy Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII-XI vv.* Sankt-Peterburg. s. 243-246.
- Milovanov, S. I. 2010. Torgovlya Ryazanskoj zemli v XI - vtoroy polovine XV vv. (po arkeologicheskim i numizmaticheskim dannym). Avtoreferat disertatsii k. i. n.
- Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolitsa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Molchanov, A. A. 1985. Ob atributsii lichno-rodovikh znakov knyazey Ryurikovichey X-XIII vv. *Vspomogatelnyye istoricheskiye distsipliny. Vol. XVI.* Leningrad, p. 66-83.
- Mongayt, A. L. 1955. Staraya Ryazan. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 49, p. 59-62.
- Mongayt, A. L. 1959. Abu Khamid Al-Garnati i ego puteshestviye v russkiye zemli v 1150-1153 gg. *Istoriya SSSR, №1*, s. 169-179.
- Mongayt, A. L., Bolshakov, O. G. 1971. *Puteshestviye Abu Khamid al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*. Moskva: Nauka.
- Nechitaylo, V. V. 2012. *Znaki Ryurikovichey, prinadlezhashchiye Velikim knyaziam Kiyevskim X-XIII veka*. Kyiv.
- Oleynikov, O. M. 2018. K voprosu o naznacheniі svintsovykh plomb drogichinskogo tipa. Tver. *Tverskaya zemlya i sopredelnyye territorii v epokhu Srednevekovia, № 11*. Tver, s. 6-11.
- Oleynikov, O. M., Gaydukov, P. G. 2017. Kratkiye itogi issledovaniy v Smolenske v 2004 g. (raskop na ulitse Lenina. 15). *De mare ad mare. Arkheologiya i istoriya*. Smolensk, s. 137-148.
- Oreshnikov, A. V. 1930. Klassifikatsiia drevneyshikh russkikh monet po rodovym znakam. *Izvestiia AN SSSR. Otdelenie gumanitarnykh nauk*, 2, s. 87-112.
- Perkhavko, V. B. 1994. Rasprostraneniye plomb drogichinskogo tipa. *Drevneyshiy gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva, s. 211-247.
- Perkhavko, V. B. 2018. Torgovlia i torgovtsy srednevekovoi Rusi. Moskva: "Akademicheskij proekt".
- Petrov, P. N. 1997. Russkiye srednevekovyye svintsovyye plomby iz nakhodok v Gorodtse na Volge. *Drevnosti Nizhegorodskogo Povolzhia. Vyp. II. Numizmaticheskiy sbornik. Tom I. Sbornik nauchnykh statey po numizmatike*. Nizhniy Novgorod, s. 48-67.
- Petrov, F. N., Panteleyeva, L. V. 2014. *Svintsovyye plomby drevnerusskoy Dubny*. Dubna.
- Rybakov, B. A. 1940. Znaki sobstvennosti v knyazheskom khozyaystve Kiyevskoy Rusi X-XII vv. *Sovetskaya arkheologiya*, VI, p. 227-257.
- Sili, Sh. 2012. Roza kak khristianskiy simvol na knyazheskikh bullakh Izyaslava Yaroslavichia. *Rossiyskaya istoriya*. <https://naukarus.com/roza-kak-hristianskiy-simvol-na-knyazheskih-bullah-izyaslava-yaroslavichia>.
- Tiguntsev, Yu. G., Guletskiy, D. V. 2017. Svintsovyye plomby XI-XII vv. s izobrazheniyem svyatykh i kresta razlichnykh tipov iz severo-zapadnoy chasti Chernigovskoy zemli i Mstislavskogo udela Smolenskoy zemli Kiyevskoy Rusi (po sboram v Bryanskoy oblasti). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. Vol. 3. Spetsvypusk 'Rus domongolskaya'*. Minsk, s. 104-142.
- Tysiacha rokov ukrainskoi pechatki*. 2013. Katalog vystavki. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.
- Tiguntsev, Yu. G., Guletskiy, D. V. 2017. Svintsovyye plomby XI-XII vv. s izobrazheniyem svyatykh i kresta razlichnykh tipov iz severo-zapadnoy chasti Chernigovskoy zemli i Mstislavsko-go udela Smolenskoy zemli Kiyevskoy Rusi (po sboram v Bryanskoy oblasti). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. T. 3. Spetsvypusk «Rus domongolskaya»*. Minsk, s. 104-142.
- Tolstoy, I. I. 1893. O drevneyshikh russkikh monetakh X-XI vv. *Zapiski Russkogo arkeologicheskogo obshchestva*. Sankt-Peterburg, p. 337-340.
- Torshin, E. N. 2000. Novaya nakhodka drevnerusskoy nadpisi i izobrazheniya knyazheskogo znaka v Smolenske. *Stratum plus*, 6, p. 248-253.
- Yanin, V. L. 1953. Pechati iz Novgorodskikh raskopok 1951 g. *Sovetskaya arkheologiya*, VII, p. 372-385.
- Yanin, V. L. 1963. Russkaya knyaginya Olisava-Gertruda i eye syn Yaropolk. *Numizmatika i epigrafika*, 4, p. 158-160.
- Yanin, V. L. 1970. Aktovyye pechaty drevney Rusi X-XV vv. Vol. I. Moskva: Nauka.
- Yanin, V. L., Gaydukov, P. G. 1997. Aktovyye pechaty Drevney Rusi. *Vestnik Rossiyskoy akademii nauk*, 67, 2, p. 153-156.
- Yanin, V. L., Gaydukov, P. G. 1998. Aktovyye pechaty Drevney Rusi X-XV vv., T. III. (pechaty zaregistrirrovannyye v 1970-1996 gg.). Moskva: Nauka.
- Yanin, V. L. 1998. Dvi davnorusski visyachi pechatki pochatku XI st. *Istoriya Rusi-Ukraini (istoriko-arkheologichniy zbirnik)*. Kyiv, p. 251-261.
- Musianowicz, K. 1957. Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne*, 24, s. 285-298.
- Lewicki, T. 1950. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugem. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, IV, 2, p. 196.
- Lewicki, T. 1956. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4/2, s. 289-297.
- Liwoch, R. 2013. Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 11, p. 105-113.
- Liwoch, R. 2015. Plomby typu drohiczynskiego z Drohiczyna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznem. *Materialy archeologiczne*, XL, p. 237-239.
- Pawlata, L. 2010/ Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 6. Białystok, p. 151-184.
- Wołoszyn, M., Nosek, E. M., Stepinski, J., Rafalska-Lasocha, A., Lasocha, W., Bielanska, E. 2015. The seals from Czermno (Cherven town, Eastern Poland) - chemical analysis and metallurgical examination. *Archeologia Polski*, LX, p. 123-152.
- Wołoszyn, M., Florkiewicz, I., Garbacz-Klempka A., 2016. The 'Sphinx of Slav Sigillography' - Dorogichin Seals in their East European Context (a preliminary report). *'Die frühen Slawen - von der Expansion zu gentes und nationes'. Teilband 1: Allgemeine Beiträge*. Langenweißbach, p. 257-273.